

A betyár

A magyar nyelv minden bölcsességének és szépségének összefoglalója-megörökítője, a Czuczor–Fogarasi-szótár, amíg eljut a „betyár” szó végső meghatározásához, akkurátusan végigveszi, hogy az egyes magyar tájegységek mit is értenek, kit is értenek a betyáron. Példának okáért az Alsó-Duna mentén a hajóhúzó embert, Komárom és Győr tájékán a pusztai, nőtlen cselédet, Göcsejben ama „rideg legényt, ki valamicskét szerezhén magának, a rendes szolgálatot abbahagyta, napi bérben jár dolgoztatni, függetlenségben él, s azért valamit tart maga felől”, az Alföldön (és „pesti köznép beszédében”) viszont a betyár „szolgálaton kívül csapongó, leginkább nőtlen, csavargó legény, ki holmi csínyokra, lopásokra hajlandó”. Summa: „Országszerte megegyező értelemben oly férfi, kivált legény, ki erkölcsére nézve nyers, beszédében, járásában, magaviseletében némi faragatlan negédet, hetykeséget, durva, aljas nyalkaságot fitogtat, s a finomabb életmód és társalgás szabályait igazi műveltség hiányában ferdén követi.” Maga a szó lehet török vagy szerb eredetű, és számtalan összetételben szerepel. Nehéz lenne nem idézni a „betyártánc” definícióját: „Keresett, helyke, nyalka feszességel, kicsapongó taglejtésekkel, széles kedvű kurjongások közt valódi betyárok módjára eljáró tánc, csárdás. Különböztetésül a nemesebb, delibb, ízletesb tartású s taglejtésű magyar táncról.”

És nemcsak összetett szavak előtagjaként, hanem jelzőként is gyakran szerepel a (régebbi) közbeszédben is meg az irodalomban is. Virág Benedeknél a „kevélység”, Versegynél a „hevedesség”, Berzsenyinnél a „gúny”, Mikszáthnál a „kedélyesség”, Aranyánál a (durva) „dolog”, Adyánál egyik helyen az „urak”, másutt a „ló” értelmének szűkítője. (Az 1898-ban Szegeden névtelenül megjelent, de valószínűleg Tömörkény és a jó szavú Cserzy Mihály által összehozott Betyárlegendák előszavában ez áll: „Azelőtt is volt betyár, ma is van betyár. Csak ma nem az a

neve. Azelőtt kívül állt a társadalmon, ma bent van a társadalomban... Ma nem lovon járnak... hanem frakkban.” Ebben a hallatlanul ismeretgazdag munkában olvasható egy majdnem 300 darabos gúnynévlista, amely alapján és mögé nemigen tudunk valamiféle úrias imposztorokat, netán önfeláldozó patriótákat képzelni: Koca, Kácsfejű, Nyaksi, Kajla, Binya, Pacalos, Vakablak, Kukli, Ráclócs, Kosbúr, Benyoda, Nagygeci, Zsizsik, Dadara, Kortyánda, Kanyi, Forgószerda, Rosszfar, Pöckös, Cicó, Hideghasú.) Babits leírja azt, hogy „betyár gondolatok”, Kosztolányi meg ezt: „betyár tavaszi-szelek”. A kései Arany felejtethetetlen sora: „Hegyes éles jajja úti betyárnak”, a lágy szavú, liberális Tóth Árpád így határozza meg országát-nemzetét 1919-ben egy töredékében: „Mi vagyunk az Európa betyárja...” Parasztjaink, uraink hajdan kedvvel adták névként agárnak, ökörnek, lónak. A nyelvi igényesség, vagyis inkább a nyelvi leleményesség a betyároktól sem idegen. Egyikük így okítja kedélyesen vallatóit, s menti magát mókázva az „igaztalan” vád alól a biztos bitófa árnyékában: „Mindenféle teremtetett állatot lehet lopni, csak lovat nem és birkát nem. A birkát ugyanis nem lopják, hanem elhajtják, a lovat se lopják, hanem elkötik.”

„Közönségesen betyárkodásnak mondják a semmi korlátozást nem ismerő durva magaviseletet... A szoros értelemben vett betyár olyan ember, aki másnak a tulajdonát vagy titkon, vagy erővel elveszi, s emiatt kerülve az igazságszolgáltatás büntető kezét, erdőkben, réteken meg tanyákon bujdoskol... Az igaz betyár csikósból, gulyásból vagy más egyéb a pusztán lakó emberből szokott alakulni. A betyár többnyire szép, hetyke legény, aki pörge kalapban, cifra szűrben, patyolat gatyában, fegyveresen és lóháton jár-kel... míg végre kézre nem kerül, s az akasztófán fejezi be az életét.” Ez a meghatározás egy Bach-korszakra visszatekintő emlékiratból való, s olyan ember írta (Váry Gellért piarista tanár, derék magyar ember), akinek személyes tapasztalatai voltak az Alföldön mind a betyárkodásról, mind azokról a legendákról, amelyek már ekkor is övezték itt – meg a Mátrában, fenn Nógrádban, lentebb Somogyban meg a Bakony táján – ezt a sajátosan magyarnak gondolt haramiatípust. Akitől okkal kellett félni, s akiért rajongani lehetett, aki nem kímélte gyakran saját sorsosainak vagyonát-életét, s akit mégis úgy mutatnak be a népdalok, a XIX. századi pásztorfaragványok meg a népies-romantikus versezetek, mint magának a szabadságnak a megvalósulását, az igazságtevőt, aki reményt ad az elnyomatás idején, példát a helytállásra az urak meg az idegenek ellen. Az elnyomatások gyakori keserves korszakai ha másra nem is nagyon, arra alkalmasak voltak, hogy a magyarság önképét kiformázzák, a magyarnak önmagáról való véleményét néhány szép jelképes alakban megfogalmazzák. A betyár ekkor, a század közepén, a kiegyezés előtti évtizedben lesz egyike azoknak az alakoknak, akikben a magyar kedvvel szemléli önmagát. Gondoljunk akár a kései népszínművekre is. Amikor a Bach-korszak kezdetén azt írja a magyarról Kemény Zsigmond, hogy nem „orv”, nem hajlik a merényre, összeesküvésre, titkos szervezkedésekre, nem olyan, mint az orosz vagy az olasz, különös módon akkor válik nemzeti mitológiánk fontos mellékszereplőjévé a betyár, akit – érthető módon – nem a nyílt harcmódor jellemez, ám aki nem is kerül a – bizonyosfajta, neki tetsző és nem fenyegető – nyilvánosságot, szívesen tünteti fel úgy magát, mint a nép legjava férfiai közül valót, aki úgy él – ha kényszerek között is, a csúfos véget biztos tudva is –, ahogy a lenyomottak nem tudnak és nem mernek élni. S akik példát adnak, vigaszt, bátorítást, dalolni valót.

A betyár ott hányja-veti magát tehát a költészetben, főleg a XIX. század középső harmadának népi ihletettségű verseiben, Tompánál, Aranyánál, Madáchnál és a legtöbbször Petőfinél. A

betyár a szépség és a szabadság letéteményese, aminek végzetes ára a magányosság, a kirekesztettség (Tompai: Kizöldült..., Petőfi: Piroslík már...), a betyár a szerelmi bánat és a kivagyiság megtestesítője (Madách: A betyár), Arany „népdallá” vált szabadságharcos buzdító versében (A betyár: Kondorosi csárda mellett...) mintha a Rózsa Sándor-mítoszt fogalmazná meg, másutt viszont, a Vörös Rébékben a gyilkosság bűnébe esett bujdosó szinonimája. És folytathatnánk. Talán megjegyezhető, hogy a betyár irodalmi pályafutása nálunk valószínűleg Gaál József Haramiacsókjával indul. („Sötétlett az ég Debrecen tág pusztái felett...” – ilyen baljósan kezdődik, hogy aztán azt lássuk, amint a gáláns betyár a szép kisasszony gyöngysorát egy csókkal javasolja megválthatni.) S hol végződik? Az alföldi Móricz utolsó nagy terve Rózsa Sándor történetének trilógiává kerekítése volt, pár évvel ezután a dunántúli Juhász Ferenc drámai elégiát ír Betyárok sírja címmel, majd – már a hetvenes évek végén – Csalog Zsolt mesélője (Parasztregény) nagyapja betyár testvéréről mond történeteket valamikor a századforduló tájékáról, s a legutóbb Pintér Lajos jó kurucos „makaróni” versén élvezkedhettünk (Betyárdall – Schéner Mihálynak, s minden betyárnak), aki a neves alföldi piktort és mágust odasorolja – mint a magyarságmitológia halhatatlanját – Ruzsa Sándor, Bogár Imre, Tombácz Anti meg a többiek közé. („Es ist magyar. Esz iszt bettyár. Esz iszt érdem, / esz iszt szégyen. Ki formák szegénylegénye, / esz iszt dihter, esz iszt künsztler: / vásznad fogytán fess az égre!”)

Elég azonban – mindazonáltal – csak utalni Robin Hoodra, Rinaldo Rinaldinire, a gálánsan borzalmas angol kalózokra, a „törvényen kívüli” amerikai westernhősök némelyikére vagy a tót Jánošíkra, a délszlávok hősekeket ihlető zsványaira, s ezzel el is oszlik az a hazafias hiedelem, mely szerint kizárólag a mindenkori elnyomatások korát élő magyar világ volt képes „kitermelni” ezt az – élet értékét oly kevésre becsülő és a társas élet semminemű szabályozottságával nem törődő – embertípust. A betyár mint a társadalmonkívüliségnek rettegett, de vonzó megvalósítója mindenhol megjelenik (ahol erre a rendezetlen közviszonyok alkalmasak, s ahol kevés a város), és minden nemzet, minden táj a maga képére formálja. Mindenesetre a romantikus kor idején Európa is hajlott arra, hogy az ismeretlen magyar pusztát vagy az áthatolhatatlan rengeteget egzotikus, mutatós küllemű, úri viselkedésű, de nem éppen szelíd vademberekkel népesítse be, akiknek kitalált-viselt dolgain jót borzonghatott a filiszter. A – körösvény szerint – „fájin pofabőrű” Sobri Jóska („a magyar Cartouche”) olyan hírnévre tesz szert, hogy (Eötvös Károly anekdotája szerint) még a szabadságharcot leverni jövő osztrák hadak is szorongva gondoltak a híres haramia által vezetett fegyvernemekkel, jelesül a „csikósok”, „kanászok”, „pandúrok” és „betyárok” hadaival való találkozásra... „A mi tájékunkon Schobrit nagyon félik...” – írja egy Petrovics nevű, később versei révén elhíresült, Aszódon tanuló fiúcska, noha a nevezett bakonyi betyár soha nem kelt át a Dunán, meg más nagyobb vizeken sem – annak ellenére, hogy Pesten 1843-ban ilyen címmel jelenik meg egy kedélyborzoló könyv: Sobri Józsi haramiák kapitánya, mint szatócs, könyvnyomtató, kalapos és gyógyszeráros, úgyszintre mostani sorsa Amerikában. Írta ő maga. Petőfinek Aszódon iskolatársa volt bizonyos Tóth István, aki később rákospalotai bíróként megéri a századfordulót, s akinek emlékiratairól Babits is nagy megbecsüléssel ír, inaskénti vándorlása közben eljut a Bakonyba, éjszakára a mestere magára hagyja, s akkor, írja, „hallottam tipegést és tapogást felém közeledni, egyszer csak ott terem mellettem öt szál derék legyény, olyan szegénylegény fajta, jó estét köszöntek, én elfogadtam”, szóra szó, kedélyes estéli beszélgetés folyik, a betyárok sódarral kínálják a legényt, cserébe megeszik a parázsban sült krumpliját, mivelhogy régen jutottak ehhez az étekhez. Azután: „Mondd, öcsém, milyen hírben áll a te

vármegyékben ez a Bakony vidéke?” „A mi népünknek fogalma sincs róla, csak annyit hallanak róla, hogy rémisztő világraszóló nagy erdő, hogy Subri Jóska gavalléros rabló tanyája...” „Mi is Subri Józsi szakadéka vagyunk, de már régesrég nem láttuk, csak hírét halljuk, hogy Somogyban van valahol...” (Hogy a betyárokkal való akár csak alkalmyszerű cimboráskodás milyen veszélyes volt a Bach-korszakban, azt egy csongrádi eset illusztrálhatja. Kilenc gazdafi mulat egy tanyán, s valahogy hat betyár is közéjük keveredik. Az éjszakai dínomdánom híre a hatóság fülébe is eljut, s a „mortalis törvényeknek” megfelelően ezért ők, mivel „kilencen erőt nem vettek hat betyáron vagy nem jelentették fel őket... mint bűnrészesek és orgazdák főbe lövették”.)

A Bakony ekkortájt válik a nemzeti mitológia fontos terévé, hatalmas rengeteg erdőt értettek rajta, amely valahonnan a pozsonyi Kárpátoktól lenyúlott, megyehatárokkal mit sem törődve, egészen a Dráváig. Így bakonyi betyárok – mondjuk – a somogyi Patkó fivérek is, István és János, mindkettőt 1862-ben akasztották fel, akiket azért is érdemes megemlíteni, mert egy 1875-ös ponyva már „Bandit” emleget helyettük („Látott-e már egy lovon hét patkót?” – kérdi hetykén a szép csárdásnéától), hogy azután úgy kerüljön be Mikszáth Nosztyjába a veszprémi Somló-hegy legendái közé, mint ekkor – a századfordulón – a néptudalomban eleven úri haramia. (Az igaz Patkók körözési nyomtatványa ma is látható a Marcal melletti Dabroka csárdában kifüggesztve, Veszprém és Vas megyéjén, amely ugyanolyan adomabéli csárda lehetett a XIX. század közepén, mint ami Almádiban állongott, bölcsen éppen Veszprém és Zala határára építve, hogy az asztal egyik végén ülő csendbiztosra biztonságban ráköszönthetett egy-egy pohár bort az asztal másik végén mulatozgató zsvány, az nem tehet rá a kezét, tudomásul kellett vennie, hogy morgására nóta felel: „Cifra szűröm Beszperémbe vettem”.) A partiumi Adynak Bakony a világvárosi Párizs magyar metonímiája, és több mint fél évszázad múlva a vajdasági Sziveri János, ha tagadólag is, újra leírja ezt a helynevet Próféciák című versében: „nem Párizs, sem Bakony: / vér és takony”. A Bakony tehát egyszerre földrajzi név és mítosz. A Bakony a pogányok (a „pogányság”) búvóhelye Szent István óta. „S azóta ebből a szóból a magyar függetlenségvágyat érez ki: az uralommal való szembeszállást, forradalmi szellemet és lázadást.” A Bakony „a mítosz szerint őserdő, inhumánus, pogány, sötét, rejtélyes rengeteg, leselkedő veszélyekkel, váratlan vadságokkal” – így Hamvas Béla, aki szerint valamennyi szegénylegény közt Sobri a legnagyobb: „mitológiai hős”, „Sobri Jóskából lehet a Bakonyt a legjobban megérteni”.

Sobri Jóska és a Bakony – csupa titok és titokzatosság. Ki volt Sobri? Úgy lehet, soha nem fogjuk megtudni. Emlegetik úgy, mint Goethénél is megforduló írástudót, lovagregények főszereplőjét, meg úgy is – Eötvös Károly kutakodásai nyomán –, mint egy Pap József nevezetű Vas megyei figurát, aki egyszerű disznótolvajként kezdte pályafutását, s aki majd a lápafői erdőben végzi puskaropogás közepette. Gyanúba fogtak nem egy dunántúli bárót, grófot, délceg és rejtélyeskedő úrifiút. Krúdy elhíresült öreganyja, a Nyírből Várpalotára, a bakonyi szelek útjába húzódó Radics Mária „kettőről” is tud: az egyik „az a sváb suszterlegény, az a vízfejű, tudatlan, mosdatlan, kékgatyás, szalmás betyár, aki kanászok között vagy lóistállóban bujkált egész életében”, a másik Sobri, „az igazi Sobri, aki sohase került pandúrkézre, mert hisz a pandúrok azt maguk sem akarták... nem tapadt kezéhez vér, mert a betyárkodást csak passzióból űzte...”. Jókai Fatia Negrájának képlete – betyár és úr egy személyben – irodalom és népi legendárium. (Ennek a két figurának, a betyárnak és az úrnak az „egybeötvözésével” alakítja ki XIX. századi népies ihletésű irodalmunk az egyik

legmarkánsabb nemzetjellemntani képletét. Jókai Egy magyar nábobjának „pünkösdi királya” a legismertebb – noha némileg ironikus – példa. „...nem tudom ám én, hogyan kell magamat viselnem, hogy úrnak nézzenek” – így aggodalmaskodik a paraszti sorból időlegesen az urak közé keveredő csikós. Ám a patrónus válasza megnyugtató: „Légy mentül nagyobb betyár, annál nagyobb úrnak fognak tartani...” Jókai vette Eötvös Károlytól, aki sokat mesélgetett a nagy mesemondónak, vagy fordítva, vagy talán ez is, az is megtörtént, ki tudja, de a valahai „veszprémi fiskus” is ezt mondja, s éppen amikor egy Sobrinak vélt, a parlagra felkeveredő nemesúrfiról beszél, aki szintén tart az úri társaságtól. „Soha se törd ezen a fejedet. Te csak viseld magad úgy, ahogy bojtár korodban szoktad magad a csárdában, senki sem veszi észre rajtad, hogy nem vagy igazi úr!”) A veszpémi Cholnoky Viktor novellájának Rituperje is ennek a romantikus személyiségkettőződésnek a modern, századfordulós példája: valaki egyszerre csendbiztos és betyár, önmagát üldözi, és önmaga elől menekül. Mindenesetre még egy körözőlevél szerint sem mondható Sobri valami bangó parasztnak: „magas, sudár termetű, vállban, csípőben széles, fehér kisasszonyos, különben barnás képű, fekete nyírott hajú, kifelé álló, kis fekete bajuszú...” Csárdás menyecske a szeretője a nóták szerint. Avagy talán a börtönőr aszszonya: „Porkolábné pogácsája / Táncot rúgott a kályhába. / Hová, hová szép pogácsa? / Sobri Jóska szűrűjába.”

Pannónia és a sztyeppe – a Bakony mellett az Alföld a magyar betyárvilág másik nagy típusának s egyben a magyar romantikus nemzetkarakternek az előbbitől sok tekintetben különböző változata. Vajda János egy nagyon érdekes, személyes tapasztalatokban, megfigyelésekben és történetekben igen gazdag cikkében – Duhajok és betyárok – azt írja, hogy az a különbség közöttük, „ami a gyalog s a lovas katona között. Amazok hazája a bércecs Felvidék, illetőleg a Dunántúl, emezeké az alföldi sivatag”. Petőfi nyomán a hangadó („irodalmi”) magyarság – „a magyar romantika és zsurnalizmus” – inkább sztyeppeit fajtának véli magát, noha Hamvas Béla (meg más nem alföldi magyarok) határozottan állítják, hogy a magyar „nem a puszták népe”. Emez állítása ellenére a nagy felföldi lutheránusnál senki sem szerkeszt érzékenyebb és pontosabb mondatokat az alföldi betyárságról. „A szegénylegény társadalomkívüliség, ez a sajátságos egzisztenciája, akihez képest mindenki más, aki letelepedett, árulónak látszik. Mintha valamihez csak ő maradt volna hű, és az a valami, ha titok is, a titkok legfontosabbika, amelyről mindenki tud, anélkül, hogy arra megtanították volna. A szegénylegény másik oldala a zsírosparaszt. A hontalanság és az ideiglenesség, amelyben a betyár él, hűség az abszolút sorshoz, és a nép azt tudja, hogy e sorshoz való hűségben a betyár mindenki fölött áll. Mintha a szegénylegény az Alföld remetéje lenne, sajátságosan ateista és vallástalan remete, aki a pusztában él elveszettebben, mint Keresztelő János, mert még Istene sincs.” A „betyárok csillaga” itt, az Alföldön, ezen a hol szikes, hol erdős, hol kalászt nevelő, hol ligetes-bokros, hol semlyékes, ezen az észrevehetetlen dűlőutakkal szeletelt, mindig szélfúttá pusztaságon ki más volt, mint Rózsa Sándor. Aki ott mozog a népdalokban, és ott búsong a leghírhedtebb börtönök rablistáin, ott a szabadságharcos olajnyomatokon Kossuth apánk mellett, akiről Jókai is derekas igazságokat költött, s akinek Ferenc József azért ad kegyelmet, mert megmenti a császárt egy nekivadult ménestől, aki zsandár akar lenni valamelyik szabadulása után (ezt Andrassy Gyula meg is ígéri neki, de hát „Nagyurak ígérete nem mindig zsidópénz”). Milyen is volt? „Középnél magasabb, sugár termetű... élesen jelzett vonásain csaknem a jóindulat megnyerő kifejezését vélné az ember észrevenni, ha ama mélyen boltozott szemöldök alól kiülő, nagy, sötét szemeiből azonnal elő nem tűnnének a féket vesztett szenvedélyek fenyegető villámai.” Ott nyugszik a szamosújvári fegyház temetőjében, halálában

sem a hazájában, halottan is bujdosásban.

Könyvespolcok sorát töltik meg a könyvek, amelyek a XIX. századi betyárok viselt dolgaival, illetve a betyárságot övező hiedelmekkel foglalkoznak. A néprajzi szakmunkák mellett elég utalni arra, hogy Mikszáth is, Krúdy is, Móricz is több regényt és novellák sorát írta róluk, sőt a forradalom után megújuló filmművészetünk remeke, a Szegénylegények is a szegedi betyárvilág végóráinak nagyon hiteles ábrázolásával tud művészi (és politikai) üzenetet megfogalmazni. A XX. század legelején megkölti a maga „utolsó betyárát” a fiatal Móricz is meg az ifjú Krúdy is. Móriczé (Az utolsó betyár) meglehetősen szentimentális-népszínműves dolgozat (a betyár föladja magát, hogy a vérdíj egy szegény parasztcsaládé lehessen), Krúdy (Az utolsó futóbetyár) viszont arról ír, hogy egy kisemmizett és főbenjáró bűnbe eső zsellérember, leülvén büntetését, vármegyei „alkalmazott” lesz, betyárnak szerződtek, „hisz el sem képzelhető betyár nélkül a vármegye”, „meg aztán az sem utolsó dolog, hogy Hóka Pál hozzájárul a régi magyar világ emlékezetben tartásához. Hisz úgy is kipusztulóban van már az egész régi Magyarország...” Sőt, a közelmúltban jelent meg Ambrus Lajos riportos elbeszélése Az utolsó betyár címmel az 1950-es években az ÁVH elől a Bakonyban lappangó egyházashetyei parasztemberről, aki úgynevezett „próbacsendőrként” igyekezett karriert csinálni, nem látván, hogy miféle idők is következnek hamarosan, s aki éppen a minap töltötte be kilencvenedik életévét. (Hogy betyárkodott-e vagy nem, aligha tudjuk már meg, de Bertha Bulcsu szerint édesapja is a Bakonyban kényszerült rejtezkedni a háború utáni időkben. Sőt, 1956 után adat van arra a hiedelemre is, hogy Maléter Pál a Bakonyban bujdosik, és szervezi az ellenállást.)

A magyar mitológiának azért válhatott oly kedvelt alakjává a betyár, mert az általa vállalt életforma nagyon is hasonlított arra a képzetre, amelyet folyamatos elnyomatásban élő nemzetünk magáról megfogalmazott: az „örök bujdosás” nemzete (gondoljunk a kuruc versektől Kölcseyen át Nagy Lászlóig a legjelesebb költőinkre) a tényeket gyakran nagyvonalúan mellőzve állított emléket ezeknek a régi „pajkosoknak”, „malefactoroknak”, „imposztoroknak”, sőt néhányan a magyar ősvallás kiirtásának idejétől eredeztetik őket. Elég utalni egyetlen példára, a Krúdy Kálmánra, akinek olyan „prókátorai” akadtak, mint Mikszáth Kálmán és jeles rokona, Gyula. Ezek az írók mondják őt „lángeszű kalandornak”, egy „komédiás kor” áldozatának, elhiszik és elhitetni próbálják, hogy Görgey futára volt, hogy a „francia forradalom tetteiért” rajongott, aki maga nyomozta ki, ha valami aljas bűntény adódott a környéken, s aki így mutatja be magát: „Engemet a szegények és szűkölködők szeretnek, mert ezeket a gazdag fukarok pénzével segítem.” Értük rabol tehát, meg azért, hogy a pénzt Oláhországon keresztül Garibaldihoz juttassa... Nem is bánt másokat, csak a hazafiatlan bitangokat, például azt az urat, aki a disznótoron a böllérvés alá kerülő sertéseket Kossuth, Damjanich és Türr István nevére szölongatja. A valóság ezzel szemben az, hogy elfogatása, illetve menekülés közbeni lelövetése után az egész Nógrád megye „pártkülönbség nélkül látszik örülni”. Már tizenöt évesen úgy összever egy juhászbojtárt, hogy megyei ügy lesz belőle, a megyeházán lopás gyanújába keveredik, lovat köt el (főbenjáró vétség ekkoriban), végül maguk a szülei adják katonának. Huszonegy évesen hármass erőszakértel miatt („igen fiatal leánykákon”) fogják vizsgálat alá, s két évvel a szabadságharc után, immár útonállóként köröztetve, megerőszakol egy Lovik Terézia nevű hajadont, s utána még úgy meg is veri, hogy alig lehet életre hozni... A halotti bejegyzéséhez azt fűzi hozzá a rétsági plébános, hogy „A vad, veszélyes, közismert rabló méltó büntetését elnyerve vészett el szálnalmas módon”.

Angyal Bandi, Rózsa Sándor, Vidróczki, Bogár Imre meg a többiek csínytevéseikkel és gáztetteikkel, nyalkaságukkal és latorkodó dolgaikkal, rövid „tündöklésükkel” és életük csúfos végével (még a börtönben elhaló Rózsa Sándoré is az – hiszen ő, aki Krúdy szerint „olyan formájú volt, mint ahogy a Dózsa György alakja él a nép képzelmében”, „pápaszemes jámbor képű suszterként” alázatoskodik a börtönben) a kötöttségektől mentes életre adtak példát a környezetüknek (a „boglas parasztnak”), ahonnan származtak, s amelytől betyárkodásuk során sem szakadtak el. Őrzi ezt a „zöldvásár” meg a „zöldmészárszék” szó – a betyárok, miután belaktak a lopott és leölt állat húásával, amivel nem bírtak, ott hagyták azon helyt, így juttatva a falusiakat ingyen és – ami akkortájt nagy szó – friss húshoz. Ott voltak az orgazdák, a korcsmatartó szépasszonyok, s oda volt beverve a „betyárszeg” a félreeső tanyák paticsfalába, rajta a szőrtarisznya, kenyérrel, szalonnával, amit éji órákon a „szerző-mozgó” hajdani csikós, katona, féket nem ismerő legény (a „járódó”, a „menős”, a „kojtorgó zsvivány”, a „huzavonó”, a „mordályégető”) csöndben magához vehetett. Mindez persze nem zárta ki azt, hogy olykor maguk a parasztnok verjék le vagy adják föl őket. (Miként 1857-ben magát Rózsa Sándort, „a betyárok csillagát”, akiről még nem is sokkal előbb Damjanich tábornok úgy nyilatkozott, hogy „Rózsa Sándor csapatjának vívása látásakor akaratlanul is a sivatag gyermekei ötlenek előnkbe”. S valószínűleg övé a betyárság legszikárabb pontosságú önjellemző mondata: „Most csak ilyen futó betyár vagyok, de azért szabad embör.”)

Hogy ezek a rettegett alakok példázatokká válhattak, népmesei csodák megszemélyesítőivé, azzal a falusi köznép a maga álmait és vágyait fogalmazta meg. Az erőt látták bennük: Angyal Bandi úgy itta a bort, hogy a gönci hordót emelte a szájához (egy-másfél hektó!), Rózsa Sándor újszülöttként kirúgja magát a pólyából, a halasi Suba Péter ha megkapaszkodott a falban, úgy bírta három ló elhúzni, hogy a ház is „szakadt”. Őt egyébként megfogásakor olyan szerencsétlenül csapják meg karddal, hogy leszakad a koponyatetője: „ahogy vitték a göröngyös úton, a feje felső része, az agya veleje, úgy mozgott ki s be, mint a rosszul járó tubákos pikszis...” (Még ebben az állapotban is egy hétig élél, végül egy ór rugja fejbe a patkós csizmájával.) Életük tele van titkokkal: az anyja hasából kivágott magzat ujjával világítanak, tenyerük sebébe csodafüvet forrasztanak, amely minden zárat megnyit, golyó nem fogja a betyárt, csak piros búzaszem vagy ezüst patkószög, s persze igazából nem is közölünk való, hanem a grófnak a fia... A betyár nemcsak szabad, hanem szép is. Bogár Imre, akit tizenhét évesen akasztanak föl, „leventei termet”, „deli szépség”, „Isten képmását viselő arcvonásokkal”. Ablakok százaiból hullik a virág és a könny a kocsijára, nincs megvasalva, kezében virágbokrétát tart, szólnak a harangok, amikor az Üllei útnak a Gyáli pusztá felé eső végén álló domb felé vonul a menet, 1862. július 26-án délután 6 órakor, a régi lóversenytér mögé, egy-két száz lépésnyire a Soroksári úttól a vasúti hídnál, ama négyoldalú kőépítményhez, ahol majd Kromberger Mihály megyei hóhér „kötél által kellő ügyességgel az élők sorából kivégzi”. (Elrettentésül és különösebb érzélgősség nélkül három napig hagyják itt lógni, ami valamivel kulturáltabb bánásmód volt, mint a pár évtizeddel előbb még divatozó, akkor ugyanis addig maradtak lakói az elítéltek a törvényfának, amíg oszló darabjaik le nem hullottak a földre.) S nyilván az sem ok nélkül való, hogy a betyárversek olyan költői szépségekben gazdagok, hogy szinte összeszővődnek a régi magyar sors legmegrendítőbb bujdosóversezeteivel. A Barna Péterről szóló balladában ott a híres búcsúzó sor – „Fúdd el, jó szél, fúdd el...” – mindjárt emellett: „Kár volna még nekem a fán megszáradni, / Lobogós, gyóts gatyám szélnek botsátani, / Szép sarkantyús csizmám szélnek összeverni, / fekete két szemem hollónak kivájni”... Egy másik híres-hírhedt zsviványról így kezdődik a régi vértanúhymnuszokat idézően a vers: „Sallai

Pistának gyóts inge-gatyája / Vérben virágozik a testi ruhája...” Mindegyiküket jellemzi az elkerülhetetlennel szembeni nyugodt fatalizmus. A „Sándor bandájának” utolsó tagját 74 (!) éves korában akasztják föl Eszéken többrendbeli „megdarabolás” és egyéb büntetéseként. Őt még Ráday Gedeon, az alföldi haramiavilág felszámolója küldte húsz évre Illavára. Amikor legvégső elfogatásakor még sikerül gyomron szúrnia egy rendőrt, a másik így mordul rá: „Kár volt kendet föl nem akasztani már annak idején...” Erre ő: „Bizony az köllött volna már régön.” (A „megdarabolás” egyébként merőben a praktikum és nem a perverzió jegyében történt. A megfojtott embernek azért volt ajánlatos felvágni a hasát, mert a levegő kimenvén belőle, később veti föl a víz.) Valamiféle balkánias kegyetlenségre – mintha a XVI–XVII. századi „hajdúk” egyenes ági leszármazottai volnának – egyikük-másikuk hajlamos volt, ha olyan erős sérelem érte. Az 1860-as évek elején az egyik uradalom stájer fővadásza – erős üldözője a betyárkodó népeknek – ellőtte az egyik haramia pipáját. Ő ezért az „embertelenségért” cimboráival együtt törbe csalja, megölik, megnyúzzák, és saját törével laskára metélik, a bőrét meg kitűzik egy nyárfára, amely azután „úgy lengett, mint egy elrongyolódott véres lobogó”. De följegyeztek olyan „komiszságot” is, hogy mivel semmit sem találtak szegénynél, a zsidó lovát leölik, kibelezik, a zsidót belevarrják, hogy csak a feje maradjon ki a ló farkánál.

Ráday Gedeon bámulatosan eredményes működéséről – akiről Jókai a Lélekidomár című regényének főhősét mintázza – bizonyítatlan rémlegendák sora szól, mert hallgat mindenki, a halottak is, a túlélők is. Ez utóbbiak egyike, Sándor néhai „katonája” is csak ennyit mondott a faggatózásra: „Valamikor ha satuba töttek volna, se bírtak volna belülem könnyet kisajtolni, most mög a költöző fecskéket is mögsiratom...” Mintegy ezer embert fogatott le, s húsz évre visszamenőleg el is számoltatta őket. Ő csalogatja be csellel – és végleg – Rózsa Sándort is. A Barbárok Mórictól vagy a Hernádi–Jancsó-féle Szegénylegények – a pátosztalan és mégis legendaerejű realitás eme mesterművei – őrzik emlékét haramiának és ítélezőnek, annak az időnek, amely végérvényesen a múltba tűnik ekkor.

A vasúthálózatot kiépítő civilizáció terjedésével a betyárvilág is megszűnik (noha akad azért egy-két kísérletük a postavonatok kifosztására), jellemző, hogy a Bakony szülötte Cholnoky Viktor Rituperjét a vonattal gázoltatja el. Ki volt az utolsó betyár? – soha nem fogjuk megtudni. Talán az a mord alak Krúdynál, aki a kommün idején ott álldogál a bakonyi út mentén? Vénen, de rettegtető szemmel és külsővel, marka mintha fegyvert szorongatna, s így szól a reszkető utazóhoz: „Eltárs, kérnék szépen egy szál gyújtót...”

ALEXA KÁROLY